Ruslana Martseniuk
Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Kijów
ORCID: 0000-0002-4900-7110
DOI: 10.57586/CMJW0035

Przyczynek do badań nad dokumentami ukraińskich archiwów o systemie obozów NKWD dla polskich jeńców wojennych (1939–1941)

Słowa kluczowe: polscy jeńcy wojenni, NKWD, Katyń, praca przymusowa, zbrodnia katyńska

Wstęp

Wrzesień 1939 r. stał się momentem przełomowym w dziejach Polski oraz całej Europy Środkowo-Wschodniej. Po ataku Niemiec 1 września, w myśl tajnych protokołów paktu Mołotow–Ribbentrop, Związek Radziecki 17 września 1939 r. zajął wschodnie województwa II Rzeczypospolitej, dokonując militarnej okupacji pod hasłami „wyzwolenia" miejscowej ludności. Akcja ta oznaczała w praktyce podział terytorium Polski między dwa totalitarne reżimy. W wyniku radzieckiej inwazji setki tysięcy polskich obywateli – żołnierzy, policjantów, urzędników i przedstawicieli lokalnej administracji – znalazło się w radzieckiej niewoli.

Od samego początku władze radzieckie odmówiły uznania zatrzymanych za jeńców wojennych w rozumieniu prawa międzynarodowego, kwalifikując ich jako „społecznie niebezpieczny element" podlegający jurysdykcji Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł – NKWD). Podejście takie stworzyło prawną próżnię, w ramach której organy radzieckie wprowadziły polityczno-represyjny model postępowania z polskimi jeńcami wojennymi. Model ten łączył mechanizmy administracyjne, śledcze i ideologiczne, podporządkowane nie normom prawa międzynarodowego, lecz logice wewnętrznego bezpieczeństwa ZSRR.

Istotne miejsce w tym systemie zajmowało terytorium Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR). Pełniła ona rolę węzła tranzytowo-filtracyjnego, przez który przechodziły dziesiątki tysięcy jeńców, zanim skierowano ich do głównych obozów lub brygad roboczych GUŁagu (Gławnoje Uprawlenije Isprawitielno-Trudowych Łagieriej). To właśnie tutaj tworzono pierwsze dokumenty ewidencyjne, przeprowadzano przesłuchania i ankietowanie, które później stały się podstawą szeroko zakrojonych operacji NKWD w 1940 r.[1].

1 A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941*, Łódź 1997; S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa

Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (WPA SBU) to archiwum resortowe wchodzące w skład Narodowego Zasobu Archiwalnego Ukrainy, przechowujące dokumentację wytworzoną przez radzieckie organy bezpieczeństwa państwowego działające na terytorium Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Dokumenty te gromadzone są zarówno w siedzibie archiwum w Kijowie, jak i w archiwach tymczasowego przechowywania regionalnych organów Służby Bezpieczeństwa Ukrainy.

Na mocy decyzji władz Ukrainy z 1991 r., w latach 90. XX w. organy SBU przekazały do centralnych oraz obwodowych archiwów państwowych ponad 1,5 mln spraw, w tym 1 373 000 tzw. spraw filtracyjnych oraz ok. 169 000 archiwalnych spraw karnych. Proces ten istotnie wpłynął na strukturę zasobu WPA SBU, koncentrując w nim przede wszystkim dokumentację o charakterze operacyjnym, ewidencyjnym, informacyjno-analitycznym oraz śledczym.

Według danych zawartych w oficjalnym przewodniku archiwalnym, w zasobie przechowywanym w Kijowie znajduje się obecnie 85 zespołów archiwalnych i ponad 109 000 jednostek archiwalnych dokumentów wytworzonych przez organy Czeka (Czerezwyczajna Komissija) – GPU (Gosudarstwiennoje Politiczeskoje Uprawlenije) – NKWD – MGB (Ministerstwo Gosudarstwiennoj Biezopasnosti) – KGB (Komitiet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti), natomiast w archiwach regionalnych pozostaje ponad 735 000 jednostek[2]. Jednocześnie dokumentacja pozostająca w archiwach tymczasowego przechowywania regionalnych organów SBU wymaga dalszego opracowania tematycznego i inwentarzowego. Mimo wskazanych ograniczeń zasób Wydzielonego Państwowego Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy zachowuje kluczowe znaczenie dla badań nad funkcjonowaniem radzieckiego aparatu represji, w tym nad systemem obozów NKWD dla polskich jeńców wojennych w latach 1939–1941 oraz nad ukraińskim wymiarem sprawy katyńskiej.

Bazę źródłową niniejszego opracowania stanowią zbiory WPA SBU – rozkazy, dyrektywy, sprawozdania, kartoteki, listy transportowe, protokoły przesłuchań oraz korespondencja służbowa między centrum a strukturami terenowymi – a także opublikowane zbiory dokumentów[3]. Szczególną wartość mają raporty lokalnych zarządów NKWD, które odzwierciedlają rzeczywistą skalę niewoli i warunki przetrzymywania jeńców w obozach na terytorium USRR.

2000; B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2014; О. Потильчак, *Організація системи військового полонення в СРСР у 1939–1941 рр.: нормативно-структурний аспект*, „Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України" 2005, № 2; О. Зінченко, *Година папуги. Українські сторінки Катині*, Київ 2011; О. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків в Україні у 1930–1940-х роках*, Київ 2012 і in.

2 *Галузевий державний архів Служби безпеки України. Путівник фондами Галузевого державного архіву Служби безпеки України*, Харків 2009, s. 13.

3 *Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р.: документи ГДА СБ України*, Київ 2009, s. 1304.

Obok WPA SBU kluczowym zespołem źródeł dla omawianej tematyki jest Wydzielone Państwowe Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy (WPA MSW Ukrainy), które gromadzi i przechowuje dokumenty wytworzone w wyniku działalności organów spraw wewnętrznych USRR i Ukrainy, aparatu MSW oraz policji. Archiwum to zostało utworzone w 1995 r. jako wyspecjalizowana państwowa instytucja archiwalna przeznaczona do stałego przechowywania dokumentów Narodowego Zasobu Archiwalnego Ukrainy, powstałych w toku działalności organów spraw wewnętrznych oraz ich poprzedników. Zasób archiwum obejmuje materiały wytworzone przez organy GPU – NKWD – MSW USRR i Ukrainy z lat 1918–początek XXI w., w tym akty normatywne, dokumentację ewidencyjno-rejestracyjną, materiały operacyjne oraz akta śledcze. Szczególne znaczenie badawcze mają zespoły archiwalne dotyczące jeńców wojennych i osób internowanych, zawierające dokumenty odnoszące się do funkcjonowania obozów i punktów filtracyjnych, ewidencji jeńców wojennych w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu, a także źródła ukazujące represyjne praktyki organów NKWD/MSW wobec tej kategorii osób. Archiwum to stanowi jedno z kluczowych miejsc badań nad polityką władz radzieckich wobec jeńców wojennych oraz nad mechanizmami represji stosowanymi na terytorium Ukrainy. Zgodnie z przepisami w zasobach WPA MSW Ukrainy znajdują się obszerne zespoły dotyczące wojsk konwojowych, administracji więzienno-obozowej oraz dokumentacji biurowej zarządów NKWD/MSW, w tym z lat 1939–1941.

Wykorzystanie materiałów WPA SBU i WPA MSW Ukrainy pozwoliło doprecyzować lokalną infrastrukturę radzieckiego systemu niewoli wojennej na terytorium Ukrainy oraz określić jej rolę w realizacji ogólnozwiązkowych decyzji Biura Politycznego i NKWD dotyczących „ostatecznego rozwiązania kwestii polskiej" w 1940 r.

Ukraińska historiografia problemu

Badania nad problematyką polskich jeńców wojennych w systemie obozów NKWD na terytorium USRR rozwijały się stopniowo – od pojedynczych wzmianek w latach 90. XX w. do wykształcenia się spójnego nurtu ukraińskiej historiografii w latach 2000–2020. To właśnie ukraińscy historycy jako pierwsi wykorzystali bazę źródłową WPA SBU, co pozwoliło znacząco poszerzyć wiedzę o zakresie radzieckiej polityki represyjnej na terytorium Ukrainy.

Pierwsze próby systematycznego ujęcia tematu wiążą się z okresem po odtajnieniu archiwów Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego – KGB USRR w latach 1991–1993. W tym czasie historycy Jurij Szapował, Serhij Kokin i Wołodymyr Nikolski rozpoczęli identyfikację i publikację materiałów dotyczących działalności ukraińskich zarządów NKWD w latach 1939–1941, podkreślając, że terytorium

USRR stało się jednym z kluczowych węzłów radzieckiego systemu przetrzymywania polskich jeńców wojennych[4].

Jurij Szapował w wielu pracach zwracał uwagę, że władze radzieckie postrzegały polskich oficerów i urzędników jako „ideologiczny element zagrożenia", dlatego właśnie na Ukrainie opracowywano mechanizmy selekcji, ankietowania i „obróbki propagandowej"[5]. Z kolei Serhij Kokin, opierając się na materiałach charkowskiego i połtawskiego zarządu NKWD, ukazał, w jaki sposób w praktyce lokalnych organów tworzono listy „wrogich elementów" i organizowano ich transport do Charkowa, a następnie – do miejsc egzekucji[6].

Kształtowanie się kierunku badawczego w latach 2000

Na początku XXI w. ukraińska historiografia weszła w nową fazę – archiwalno-dokumentacyjną i regionalnie ukierunkowaną. Otwarcie zasobów WPA SBU umożliwiło utworzenie odrębnego zespołu dokumentów dotyczących obozów w Starobielsku, Putywlu i Kozielszczyźnie. Pojawienie się naukowych edycji źródeł i zbiorów dokumentów istotnie zmieniło podstawę źródłową badań.

Ważnym elementem była działalność historyka Ołeksandra Potylczaka, który podsumował wyniki prac z archiwami SBU w monografii *Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект* (Київ 2004). Autor szczegółowo opisał strukturę obozów, ich podporządkowanie, procedury filtracji oraz wykorzystanie pracy jeńców. Potylczak, jako jeden z pierwszych, wyodrębnił ukraiński segment jako samodzielną jednostkę analityczną, podkreślając, że w skali całego ZSRR to właśnie na terytorium USRR powstał największy węzeł tranzytowo-logistyczny NKWD[7]. W tym samym kierunku podążały także badania Diany Aleksiejewej-Prociuk[8].

4 *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р.*, Київ 2008, s. 336.

5 Ю. Шаповал, *У пошуках документів спецслужб. Досвід перших років роботи польсько-української робочої групи (1996–2001).* W: *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту, 1996–2016*, Лодзь––Варшава–Київ 2018.

6 S. Kokin, *Współczesna historiografia ukraińska dziejów komunistycznych organów bezpieczeństwa państwowego w USRS*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989" 2021, nr 19, s. 339.

7 О. Потильчак, *Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954 рр.)*, Київ 2004; О. Потильчак, *Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954 рр.): організаційно-структурний аспект*, Київ 2004; А. Чайковский, *Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.),* Киев 2005; Н. Платонова, *Джерела Державного архіву МВС України часів Другої світової війни*, „Архіви України" 2005, № 1–3.

8 Д. Алєксєєва-Процюк, *Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953): нормативно-правові та організаційні засади*, Київ 2011, 240 s.

Równolegle w ukraińskiej historiografii coraz wyraźniej akcentowano „ukraiński" wymiar zbrodni katyńskiej – udział zarządów NKWD USRR w realizacji decyzji z 5 marca 1940 r. oraz logistykę transportów ze Starobielska do Charkowa i innych miejsc egzekucji. Wykorzystanie dokumentów WPA SBU i WPA MSW Ukrainy, w tym rozkazów, sprawozdań i list transportowych, pozwoliło odtworzyć przygotowania do operacji, trasy przejazdu, składy konwojów oraz praktyki niszczenia dokumentacji. W efekcie „segment ukraiński" zaczął być postrzegany nie tylko jako jeden z wielu regionów systemu obozów NKWD, lecz jako ważny węzeł tranzytowo-logistyczny w skali całego ZSRR.

Nowy etap – podejścia interdyscyplinarne i rekonstrukcja biografii

Od początku drugiej dekady XXI w. obserwuje się intensyfikację badań ukraińskich: powstają tematyczne zbiory dokumentów, odbywają się konferencje ukraińsko-polskie, tworzone są bazy danych ofiar. Szczególną rolę odegrała publikacja dokumentów WPA SBU i Wydzielonego Państwowego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy (WPA MSW Ukrainy) w formacie elektronicznym, co umożliwiło badaczom szerszy dostęp do źródeł[9]. W tym samym kontekście zintensyfikowano współpracę pomiędzy WPA SBU a polskimi instytucjami – Instytutem Pamięci Narodowej oraz Radą Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. W ramach wspólnych projektów odtworzono nazwiska ofiar, trasy transportu i miejsca pochówków. Osobne badania poświęcono poszczególnym obozom, tego dotyczy m.in. praca Walerija Snjehirowa o obozie w Starobielsku[10]. Pojawiły się także opracowania koncentrujące się na biograficznym wymiarze tej tragedii – przykładem jest publikacja Tetiany Samsoniuk *Полонені вересня 1939-го* (Луцьк 2018)[11].

Należy zaznaczyć, że polscy historycy również podejmowali badania naukowe dotyczące obozów jenieckich przeznaczonych dla polskich jeńców wojennych zlokalizowanych na obszarze USRR. Należy przywołać tutaj m.in. chociażby prace Albina Głowackiego[12], Stanisława Jaczyńskiego[13], Andrzeja Przewoźnika i Jolanty

9 *Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р.: документи ГДА СБ України…*, s. 1304.

10 В. Снегірьов, *Відгомін Катинської трагедії: Старобельський табір*, „Українська полоністика" 2007, № 3/4, s. 41–53.

11 Т. Самсонюк, *Полонені вересня 1939-го,* 2. вид., випр. і доповн, Луцьк 2018, s. 266.

12 A. Głowacki, *Podległość, funkcje, sieć i typy obozów NKWD dla jeńców polskich (1939–1941)*. W: *Sowiecki system obozów i więzień. Przykład wybranych mocarstw*, red. J. Bednarek, Łódź 2013.

13 S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie…*

Adamskiej[14], Piotra Żaronia[15], Czesława Madajczyka[16], Beaty Gałek[17], Wojciecha Materskiego[18] czy prace źródłowe[19].

Skala niewoli i pierwsze decyzje NKWD (wrzesień–październik 1939 rok)

Po wkroczeniu Armii Czerwonej na obszar wschodnich województw Polski w krótkim czasie „pojmano" ogromną liczbę żołnierzy oraz osób związanych ze strukturami wojskowymi II Rzeczypospolitej. Według oficjalnych danych Armii Czerwonej i NKWD, w ręce Sowietów dostało się 190 584 wojskowych[20], natomiast współczesne badania, oparte na wewnętrznych materiałach NKWD i GUŁagu USRR, podnoszą tę liczbę do 230–250 tys. osób[21]. Do tej kategorii zaliczano nie tylko żołnierzy i oficerów regularnej armii, lecz także rezerwistów, żandarmów, policjantów, pograniczników, funkcjonariuszy Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP), celników, urzędników administracji wojewódzkich oraz pracowników instytucji sądowych.

Duża liczba jeńców stworzyła dla radzieckiego dowództwa problem, którego nie było ono gotowe rozwiązać w sposób operacyjny. W chwili rozpoczęcia kampanii w systemie NKWD nie istniał żaden resortowy mechanizm ewidencji ani zakwaterowania jeńców wojennych. Tą administracyjną lukę wypełniano doraźnymi rozwiązaniami, które w krótkim czasie przekształciły się w spójną strukturę podporządkowaną NKWD.

Już 19 września 1939 r. ludowy komisarz spraw wewnętrznych Ławrientij Beria podpisał rozkaz nr 0308 „O organizacji obozów dla jeńców wojennych", na mocy którego powołano Zarząd do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD ZSRR[22]. Dokument ten określał główne kierunki działalności nowo utworzonego

14 A. Przewoźnik, J. Adamska, *Katyń: zbrodnia, prawda, pamięć*, Warszawa 2010.

15 P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa–Londyn 1994.

16 C. Madajczyk, *Dramat katyński*, Warszawa 1989.

17 B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD...*

18 W. Materski, *Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie*, Warszawa 2012; idem, *Mord katyński. Siedemdziesiąt lat drogi do prawdy*, Warszawa 2010.

19 Zob. m.in.: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy niewypowiedzianej wojny sierpień 1939–marzec 1940*, red. W. Materski i in., Warszawa 1995; *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. J. Ciesielski i in., Warszawa 2003.

20 P. Stawecki, *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne,* cz. 2, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2014, nr 3, s. 96.

21 Ibidem.

22 Zarząd do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD ZSRR – centralna jednostka NKWD, utworzona w 1939 r., odpowiedzialna za ewidencję i przetrzymywanie jeńców wojennych oraz osób internowanych; działała do 1945 r., kiedy została przekształcona w Główny Zarząd do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych MSW ZSRR. Zob. Wydzielone Archiwum Państwowe Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy (dalej: WPA MSW), f. 45, op. 1, spr. 54; Wydzielone Archiwum Państwowe Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (dalej: WPA SBU), f. 16, spr. 10, 33, 43.

zarządu – ewidencję, zakwaterowanie, ochronę oraz wykorzystanie pracy jeńców. Zarząd do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych (Uprawlenije po Diełam Wojennoplennych i Internirowanych – UPWI albo ZSJWI) miał podlegać bezpośrednio centralnemu aparatowi NKWD, a w terenie – zarządom obwodowym i w republikach NKWD.

Oprócz ogólnych kwestii organizacyjnych rozkaz Berii przewidywał również utworzenie stałych obozów dla jeńców wojennych. Spośród ośmiu powstałych trzy z nich zorganizowano na terytorium USRR – w Putywlu, Kozielszczyźnie i Starobielsku[23]. W sumie w latach 1939–1941 na terytorium USRR powstało i funkcjonowało dziewięć stałych obozów przyjęć, przesyłowych i produkcyjnych podległych UPWI/ZSJWI NKWD, w których przetrzymywano żołnierzy Wojska Polskiego, funkcjonariuszy służb stałych oraz polskich urzędników państwowych mających status „jeńców wojennych"[24].

Równolegle z wydawaniem centralnych zarządzeń rozwijano sieć polowych punktów przyjęć i obozów tymczasowych, m.in. w: Irszy, Pohrebyszczach, Chyriwce i Chorobyczach. Miały one pełnić funkcje punktów zbornych i wstępnej rejestracji zatrzymanych. Kilka dni później listę rozszerzono o kolejne sześć punktów na terytorium USRR w: Olewsku, Szepetówce, Prykordonnej, Wołoczysku, Jarmolińcach i Równem. Lokowano je w pobliżu stacji kolejowych i węzłów granicznych, co umożliwiało szybkie formowanie kolumn transportowych do dalszego przemieszczania[25]. W punktach tych przeprowadzano krótkie przesłuchania, sporządzano karty wstępnej ewidencji, a także dokonywano selekcji oficerów, duchownych, policjantów, żandarmów, urzędników i innych kategorii, które podlegały odrębnemu rozpatrzeniu.

Szczególna uwaga NKWD skupiona była na identyfikacji przedstawicieli polskiego korpusu oficerskiego, urzędników, osób z wyższym wykształceniem, kapelanów i lekarzy. Już w październiku 1939 r. rozpoczęto pierwsze transfery jeńców do specjalnie utworzonych obozów na terytorium USRR, gdzie w kolejnych miesiącach powstała analityczna baza danych, która posłużyła w marcu 1940 r. do podjęcia „specjalnych decyzji" Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) (Centralnyj Komitiet Wsiesojuznoj Kommunisticzeskoj Partii (bolszewikow) – KC WKP(b).

Ukraiński segment – struktura, punkty i obozy

Terytorium USRR odegrało kluczową rolę w formowaniu i funkcjonowaniu radzieckiego systemu obozów dla polskich jeńców wojennych. Sieć punktów

23 WPA SBU, f. 16, op. 32, spr. 10, 33, 43 (dotyczy zatrzymania polskich wojskowych we Lwowie i Rawie Ruskiej oraz skierowania ich do wskazanych obozów).

24 WPA SBU, f. 16, op. 32, spr. 33, ark. 25–27.

25 WPA SBU, f. 9, spr. 84, ark. 261.

i obozów w USRR powstała głównie jesienią 1939 r., w oparciu o dawne kompleksy wojskowe lub klasztorne, zaadaptowane do potrzeb obozowych. Do ewidencji i transportu jeńców tworzono osobne wykazy, dzienniki konwojowe i listy etapowe[26], w których Polaków oznaczano specjalną kategorią – „polscy jeńcy". Klasyfikacja ta odzwierciedlała wewnętrzną logikę radzieckiego systemu: połączenie represyjnej kontroli z biurokratyczną systematyzacją danych.

Według danych NKWD przez punkty przesyłowe na terytorium USRR do końca 1939 r. przeszło ponad 70 tys. polskich jeńców wojennych. Znaczna część z nich znalazła się następnie w obozach w Starobielsku, Putywlu i Kozielszczyźnie, gdzie stworzono bardziej trwałe warunki izolacji i kontroli. Ich przetrzymywanie regulowały szczegółowe instrukcje i zarządzenia napływające z Moskwy, dotyczące zasad ewidencji, zakwaterowania, żywienia i dyscypliny[27].

Równie cenne są dane dotyczące zatrzymań i transportu polskich żołnierzy do punktów przesyłowych, a także instrukcje dotyczące „rozpracowywania rodzin wojskowych". Sformułowanie to w praktyce organów NKWD oznaczało prowadzenie działań operacyjno-kontrolnych wobec rodzin żołnierzy uznanych za politycznie niepewnych, wrogów państwa lub osób represjonowanych. Obejmowało ono m.in. inwigilację, gromadzenie materiałów kompromitujących, przesłuchania, presję administracyjną, a także stosowanie represji pośrednich, takich jak zwolnienia z pracy, wysiedlenia lub deportacje. Dotyczyło to zwłaszcza tych osób, które w poszukiwaniu bliskich skupiały się w rejonach Przemyśla i Rawy Ruskiej[28].

Obóz specjalny NKWD w Starobielsku

Obóz w Starobielsku, położony w dawnym kompleksie klasztornym w obwodzie woroszyłowgradzkim (obecnie ługańskim), był jednym z trzech głównych obozów oficerskich NKWD. Jego utworzenie datuje się na październik 1939 r., kiedy do Starobielska przybył pierwszy jeniecki transport z oficerami. Już 1 grudnia 1939 r. w obozie przebywało ponad 3800 osób, a do połowy lutego 1940 r. liczba ta wzrosła do ponad 4000[29].

Obóz miał jasno określoną strukturę: komendanturę, wydział operacyjny, część administracyjną, punkt medyczny, kuchnię oraz osobne baraki dla różnych kategorii jeńców. Szczególną uwagę przywiązywano do prowadzenia ewidencji personalnej – każdy oficer posiadał teczkę osobową, ankietę, protokół przesłuchania,

26 Niestety, ze względu na zniszczenie dokumentacji osobowej jeńców wojennych, tego rodzaju informacje — podobnie jak inne dane dotyczące ich losów – można odnaleźć jedynie pośrednio, w innych kategoriach dokumentów, na przykład w rozkazach NKWD ZSRR regulujących tryb kierowania jeńców z poszczególnych obozów i punktów przyjęć, wydawanych pod koniec 1939 r. oraz na początku 1940 r. WPA SBU, f. 9, spr. 33, k. 77–78; spr. 34, k. 261.

27 WPA SBU, f. 9, spr. 84, ark. 261.

28 WPA SBU, f. 9, spr. 33; f. 16, op. 32, spr. 53.

29 В. Снєгірьов, *Відгомін Катинської трагедії: Старобельський табір…*, s. 43.

„charakterystykę", a także wpisy do list obejmujących kapelanów, lekarzy, prokuratorów czy profesorów. W wewnętrznych raportach NKWD podkreślano, że większość jeńców należała do elity intelektualnej międzywojennej Polski – byli to oficerowie zawodowi, uczeni, prawnicy, lekarze, duchowni[30].

Ukraiński badacz Ołeksandr Potylczak, charakteryzując ten obóz na podstawie dokumentów NKWD, tak pisał:

> Sama placówka znajdowała się trzy kilometry od stacji kolejowej, na terenie dawnego żeńskiego klasztoru. Obóz posiadał również dwa budynki w mieście. W budynku przy ul. Wolodarskiego przetrzymywano internowanych generałów Wojska Polskiego, natomiast przy ul. Kirowa – pułkowników i podpułkowników. Główny teren obozu (o powierzchni 40 000 m²), na którym przebywała większość więźniów[31] – oficerów, młodszych dowódców i szeregowych – otoczony był kamiennym murem i trzymetrową strefą ostrzegawczą z drutem kolczastym[32]. (Znajduje to pełne potwierdzenie również w dokumentach z WPA MSW). Obóz strzegło 10 zewnętrznych posterunków 228. Pułku Konwojowego NKWD, a nocą dodatkowe patrole z psami wartowniczymi. Na potrzeby mieszkaniowe przystosowano 2 cerkwie, 10 murowanych i 7 drewnianych baraków wyposażonych w dwupiętrowe prycze. Pomieszczenia dla generałów posiadały łóżka, stoły, krzesła i szafy, natomiast pokoje pułkowników i podpułkowników umeblowano dwupiętrowymi łóżkami[33].

W raporcie komendanta obozu A. Bereżkowa z października 1939 r. informowano, że łączna powierzchnia użytkowa pomieszczeń obozowych wynosiła 5200 m², co oznaczało, że na jednego jeńca przypadało zaledwie ok. 1,35 m² [34].

Według dokumentów archiwalnych w dniach 5–22 kwietnia 1940 r. ze Starobielska wywieziono 1717 osób do Charkowa, gdzie w więzieniu wewnętrznym obwodowego zarządu NKWD zostali rozstrzelani. Miejscem ich pochówku stał się teren leśny w Piatichatkach. Transport ten stanowił część szeroko zakrojonej operacji przeprowadzonej na podstawie decyzji Biura Politycznego z 5 marca 1940 r., wymierzonej w likwidację polskiej elity oficerskiej.

30 B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD…*; Z. Pesukowski, S. Zdrojewski, *Starobielsk. Charków,* Łódź–Orchard Lake, 1998*; Lista Katyńska Jeńcy obozów: Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk, zaginieni w Rosji sowieckiej*, Londyn 1982; T. Mikulski, *Biogramy jeńców: Kozielsk, Starobielsk, Ostaszków, Ukraina, Zaginieni*, Wrocław 1999.

31 Termin ten został użyty przez autora artykułu – Ołeksandra Potylczaka, powinno być: polskich jeńców wojennych.

32 О. Потильчак, *Табори для інтернованих поляків в Українській РСР у 1939–1941 рр.* W: *Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць*, Житомир 2013, s. 137.

33 WPA MSW, f. 45, op. 1, spr. 54, ark. 45–47 – dotyczy rozkazów NKWD ZSRR z 1939 r., nr 0295–0443 (13 IX – 31 XII 1939 r.).

34 Ibidem.

Obóz w Putywlu – ogniwo filtracyjno-tranzytowe

Obóz w Putywlu, mieszczący się w zabudowaniach dawnego monasteru Sofronijewskiego w obwodzie sumskim, pełnił funkcję ośrodka filtracyjno-tranzytowego. Kierowano tu mieszane grupy jeńców, wśród których byli zarówno oficerowie, jak i szeregowi. Po krótkich przesłuchaniach oficerów, duchownych i urzędników zazwyczaj przenoszono do Starobielska, podczas gdy szeregowi i podoficerowie trafiali do Kozielszczyzny lub bezpośrednio do brygad roboczych GUŁagu USRR[35].

Putywl miał strategiczne położenie – przez miasto przebiegały linie kolejowe zapewniające dogodne połączenia z Charkowem, Briańskiem i Moskwą. To zadecydowało o jego roli jako głównego punktu transportowego w kierunku północnym i wschodnim ZSRR. W raportach z 1940 r. podawano, że w Putywlu jednocześnie przebywało od 3 do 5 tys. osób, co znacznie przekraczało pojemność obozu. Dokumenty archiwalne zawierają liczne skargi na brak odzieży, zimno, głód i fatalne warunki sanitarne[36]. Mimo to obóz ten był przez NKWD określany jako „wzorcowy punkt tranzytowy" i służył za model organizacyjny dla podobnych placówek w zachodnich obwodach ZSRR.

Obóz w Kozielszczyźnie – zatrzymanie szeregowych

Obóz w Kozielszczyźnie, położony w dawnym żeńskim klasztorze w obwodzie połtawskim, pełnił inną funkcję – przetrzymywanie szeregowych i podoficerów Wojska Polskiego. Początkowo planowano umieścić tam 5000 osób, jednak do 1 października przewidywany limit kontyngentu przetrzymywanego w tym obozie miał już wynosić 10 000 jeńców wojennych[37]. Obóz miał prostszą strukturę niż starobielski: baraki, kuchnię, punkt medyczny i niewielki oddział konwojowy.

Cechą charakterystyczną tego obozu było wykorzystywanie pracy jeńców. W raportach NKWD zaznaczano, że „kontyngent obozu w Kozielszczyźnie był zatrudniany przy pracach gospodarczych, budowie dróg i naprawie infrastruktury". Jeńcy pracowali w kolumnach drogowo-budowlanych w obwodach połtawskim i charkowskim oraz przy wyrębie drzewa. Długotrwała, ciężka praca w połączeniu z niedożywieniem i brakiem opieki medycznej prowadziła do wysokiej śmiertelności. Jednocześnie niektóre grupy jeńców wykazywały się dyscypliną i wzajemnym wsparciem, co budziło niepokój wśród kierownictwa obozu jako przejaw „polskiego korporacjonizmu"[38].

35 WPA MSW, f. 45, spr. 54, ark. 126.

36 Ibidem, ark. 42–43.

37 Ibidem, ark. 32–33.

38 В. Снєгірьов, *Відгомін Катинської трагедії: Старобільський табір…*, s. 45.

Struktura regionalna i zarządzanie

Wszystkie obozy i punkty przesyłowe na terytorium USRR podlegały bezpośrednio Zarządowi do spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR w Moskwie. Faktyczne zarządzanie realizowały jednak obwodowe zarządy NKWD – w Charkowie, Woroszyłowgradzie, Połtawie i Sumach. Pomiędzy nimi funkcjonował rozbudowany system telegramów, rozkazów i codziennych sprawozdań. Wszystkie informacje dotyczące przybycia, wyjazdu, liczby jeńców, stanu dyscypliny i zdrowia przesyłano do centrali, gdzie opracowywano je w formie zestawień statystycznych.

Choć zewnętrznie system obozów przypominał zwykły aparat przetrzymywania jeńców wojennych, w praktyce funkcjonował jako element radzieckiego aparatu represyjnego, łączący kontrolę wojskową, administracyjną i karną. Obozy dla polskich jeńców wojennych można zatem interpretować jako swoiste laboratoria radzieckiej polityki represyjnej wobec grup kwalifikowanych przez aparat NKWD za „wrogi element" ze względu na ich pochodzenie narodowe i status społeczny[39].

Ankietowanie i system selekcji

Jedną z charakterystycznych cech radzieckiego systemu obozów dla polskich jeńców wojennych była drobiazgowa biurokratyczna selekcja. Zagadnienie to zbadał szczegółowo m.in. Stanisław Jaczyński[40]. W oparciu o materiały archiwalne NKWD możliwe jest jednak uchwycenie praktycznego funkcjonowania mechanizmów selekcyjnych na poziomie poszczególnych obozów i punktów przesyłowych, co pozwala uzupełnić ustalenia S. Jaczyńskiego o perspektywę źródłową. W tym ujęciu system filtracji jawi się nie tylko jako narzędzie administracyjnej kontroli, ale także jako element zaplanowanego mechanizmu przemocy państwowej, realizowanej poprzez procedury biurokratyczne. Sytuację tę dodatkowo komplikował brak wykształconej własnej bazy normatywno-prawnej Zarządu do spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR, regulującej wskazane wyżej kwestie, przy jednoczesnym stosowaniu systemu GUŁagu NKWD i jego rozwiązań legislacyjnych, które nie zawsze uwzględniały specyfikę nowego dla NKWD kontyngentu osadzonych, jakim jesienią 1939 r. byli polscy jeńcy wojenni.

Dyrektywa „O operacyjno-czekistowskiej obsłudze jeńców wojennych w obozach NKWD ZSRR" określała podstawowe kierunki pracy operacyjnej i agenturalnej organów NKWD wśród jeńców. Wszystkie osoby zakwalifikowane w ten sposób jako „element kontrrewolucyjny" należało niezwłocznie „objąć ewidencją operacyjną, zakładać na nie sprawy agenturalne oraz zapewnić demaskowanie zorganizowanych

39 Zob. także: S. Jaczyński, *Agenturalne rozpracowanie środowiska polskich oficerów więzionych w obozach jenieckich NKWD (wrzesień 1939–sierpień 1941)*, Siedlce 2021; *Laboratories of Terror: The Final Act of Stalin's Great Purge in Soviet Ukraine*, ed. L. Viola, M.S. Junge, New York–Oxford 2023.

40 S. Jaczyński, *Agenturalne rozpracowanie środowiska polskich oficerów więzionych w obozach jenieckich NKWD...*

formacji kontrrewolucyjnych, zarówno wśród jeńców wojennych wewnątrz obozu, jak i w celu ujawnienia ich zagranicznych powiązań"[41].

Po przybyciu do punktu przesyłowego lub obozu każdy jeniec przechodził procedurę ankietowania. W specjalnym formularzu odnotowywano pochodzenie społeczne, wykształcenie, miejsce służby, rok wstąpienia do armii, udział w wojnie 1920 r., przynależność do organizacji politycznych, wyznanie, stan cywilny i znajomość języków. Szczególną uwagę zwracano na przynależność do KOP, policji, żandarmerii, organów administracji państwowej i duchowieństwa. Równocześnie prowadzono aktywną działalność agenturalną wśród polskich jeńców wojennych[42].

System filtracji pełnił podwójną funkcję – represyjno-ideologiczną i użytkową. Z jednej strony, pozwalał identyfikować „elementy niepewne" przeznaczone do izolacji lub fizycznej likwidacji, z drugiej – służył do selekcji siły roboczej dla gospodarki radzieckiej. Obozy stawały się w ten sposób swoistymi „laboratoriami represji", w których logika biurokratyczna była narzędziem przemocy politycznej.

Reżim i codzienność

Reżim przetrzymywania polskich jeńców wojennych w obozach na Ukrainie był surowy i wewnętrznie sprzeczny. Formalnie NKWD deklarowało humanitarne traktowanie jeńców, jednak rzeczywiste warunki życia były dalekie od minimalnych standardów. Jeśli chodzi o zaopatrzenie materialne oraz finansowanie tworzonych punktów przyjęć i obozów, to w mocy pozostawały postanowienia rozkazu Ł. Berii nr 0308 z 19 września 1939 r. Zaopatrzenie personelu zarządów obozów w umundurowanie oraz broń powierzono Zarządowi Służby Wewnętrznej NKWD ZSRR. W codziennych raportach zachowały się liczne skargi na przepełnienie baraków, brak odzieży i obuwia, niskie racje żywnościowe[43]. Zimą 1939–1940 r., z powodu braku opału w Starobielsku, Putywlu i Kozielszczyźnie, odnotowywano przypadki odmrożeń, zapaleń płuc, dezynterii, tyfusu i wszawicy.

Jakiekolwiek próby tworzenia samoorganizujących się grup lub dyskusji o charakterze politycznym traktowano jako „działalność wrogą". Mimo to wśród polskich oficerów utrzymywał się wysoki poziom dyscypliny, religijnej spójności i solidarności

41 *Директива Народного комиссара внутренних дел Союза ССР По оперативно-чекистскому обслуживанию военнопленных в лагерях НКВД СССР*, „Военно-исторический журнал" 1990, № 6, s. 50–51.

42 WPA SBU, f. 9, spr. 35, ark. 202–205.

43 W październiku 1940 r., na rozkaz kierownictwa NKWD ZSRR, zniszczono wszystkie sprawy ewidencyjne, formularze, kartoteki, zaświadczenia dotyczące jeńców wojennych, alfabetyczne księgi ewidencyjne, kwestionariusze, rozkazy obozowe, księgi rejestracyjne, fotografie oraz inne dokumenty dotyczące ponad 4000 polskich jeńców wojennych z obozu jenieckiego w Starobielsku. *Акт об уничтожении архивных дел особого отделения Старобельского лагеря НКВД*, „Военно-исторический журнал" 1990, № 6, s. 53, również *Справка по Козельскому, Юхновскому, Грязовецкому и Суздальскому лагерям НКВД для военноп ленных*, „Военно-исторический журнал" 1990, № 6, s. 51.

narodowej. Znane są przypadki wspólnych modlitw, tajnych nabożeństw oraz wzajemnej pomocy istniejącej między lekarzami, nauczycielami i kapelanami. Radzieckie kierownictwo uznawało te formy wspólnoty za potencjalnie niebezpieczne. W raportach służbowych NKWD wielokrotnie podkreślano, że „polscy oficerowie wyróżniają się duchem wspólnotowym i nacjonalistycznym uporem, przejawiają nastroje antyradzieckie i starają się oddziaływać na szeregowych". Takie charakterystyki wykorzystywano jako uzasadnienie dla dalszej izolacji lub włączania do list osób przeznaczonych do „specjalnego rozpatrzenia"[44].

System kar w obozach obejmował nagany, pozbawienie paczek, karcer oraz przeniesienie do „baraków karnych". Normy żywnościowe różniły się w zależności od kategorii jeńców – oficerowie otrzymywali nieco większe porcje, jednak ogólny poziom kaloryczności pozostawał bardzo niski (ok. 1500–1700 kcal dziennie). Warunki sanitarne i medyczne były niezadowalające. Wielu jeńców cierpiało na dystrofię, awitaminozę, choroby skóry, co odnotowywano w comiesięcznych raportach sekcji medycznych obozów[45].

Wykorzystanie pracy jeńców wojennych

Równolegle z polityczną selekcją następowało masowe angażowanie polskich jeńców wojennych do pracy. W latach 1940–1941 w zakładach przemysłu hutniczego i w górnictwie USRR pracowało do 10 000 osób należących do polskiego kontyngentu[46]; NKWD ZSRR traktowało ich nie tylko jako siłę roboczą, lecz także jako obiekt „reedukacji przez pracę". Zgodnie z doktryną radziecką właśnie praca miała być środkiem „moralnego odrodzenia" i dowodem „lojalności wobec władzy radzieckiej"[47]. Główne kierunki zatrudnienia obejmowały:

– budowę dróg (w tym arterii Równe–Lwów, Proskurów–Lwów–Jaworów––granica[48]),

– prace w kamieniołomach, przy wyrębie lasu i w brygadach remontowych na węzłach kolejowych,

– prace pomocnicze w zakładach przemysłowych w obwodach dniepropietrowskim, charkowskim i donieckim.

44 В. Снєгірьов, *Відгомін Катинської трагедії: Старобельський табір…*, s. 47.

45 Niestety, dokumentacja ta – podobnie jak inne materiały bezpośrednio dotyczące jeńców wojennych – od 1948 r., na mocy odpowiedniego zarządzenia, miała być przekazywana do archiwum MSW ZSRR. WPA MSW, f. 5, op. 2, spr. 1, ark. 154–157, 158–164.

46 B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD…*, s. 69, co potwierdza również dokumentacja z WPA MSW, f. 45, op. 1, spr. 54, ark. 42–43.

47 W tej sprawie zob. Т. Дем'янчук, *Вплив комуністичної ідеології на виправно-трудову політику УРСР*, „Публічне право" 2023, № 4, s. 56–63.

48 WPA SBU, zesp. 16, inw. 32, jedn. arch. 42, k. 57–58; opublikowane w: *Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р. Документи ГДА СБ України*, упоряд. В. Даниленко, С. Кокін, редкол. В. Даниленко (відп. ред.) [та ін.], Київ 2009, s. 64–65.

Dla celów ewidencyjnych prowadzono szczegółowe dzienniki osobowe, raporty o wydajności i dyscyplinie[49]. Niewykonanie norm uznawano za sabotaż i karano dyscyplinarnie. Jeńcom przyznawano symboliczne wynagrodzenie w postaci bonów pracy lub produktów, jednak większość tych „należności" potrącana była na utrzymanie obozu.

Szczególne znaczenie miało zatrudnienie jeńców przy budowie dróg, koordynowane przez ośrodki obozowe NKWD we Lwowie i Równem. Uczestnicy tych robót wspominali o ciężkich warunkach, braku narzędzi i pracy trwającej 10–12 godzin dziennie. Śmiertelność w zespołach roboczych sięgała 4–6% kwartalnie, co w statystykach obozowych określano jako „dopuszczalną normę"[50].

Już 25 września 1939 r. Ławrientij Beria podpisał rozkaz nr 0315 „O budowie szosy Nowogród Wołyński–Równe–Dubno–Lwów", w którym przewidywano utworzenie stacjonarnego obozu produkcyjnego dla jeńców wojennych z limitem 25 000 osób. Na początku października 1939 r., dla uzupełnienia siły roboczej obozu „Budownictwo nr 1" (tak określano ten obiekt w dokumentach NKWD), z obozów i punktów przyjęć skierowano 23 681 jeńców[51].

Według danych z 19 października 1939 r. w obozie rówieńskim przebywało 23 163 osób – był to największy kontyngent jeńców wojennych, spośród których zwalniano głównie mieszkańców ziem zachodniej Ukrainy i Białorusi. W innych obozach liczba ta wynosiła zaledwie 518 osób[52].

Pracę internowanych Polaków wykorzystywano również w zakładach przemysłu węglowego i metalurgicznego na terytorium USRR. Wiadomo, że na dzień 19 października 1939 r. w przedsiębiorstwach Ludowego Komisariatu Przemysłu Hutniczego pracowało 5267 polskich jeńców[53]. Eksploatacja pracy polskich wojskowych na Ukrainie trwała aż do wybuchu wojny z Niemcami – jeszcze w czerwcu 1941 r. ponad 14 000 jeńców lwowskiego obozu dla jeńców wojennych pracowało przy budowie szosy Równe–Lwów.

Wykorzystanie pracy pełniło także inną, politycznie ukrytą funkcję – rozproszenie korpusu oficerskiego i podoficerskiego, co uniemożliwiało samoorganizację i opór zbiorowy. Przemieszczanie niewielkich grup z obozów do kolonii roboczych odbywało się pod stałą kontrolą funkcjonariuszy operacyjnych, którzy raportowali

49 Zob. *Акт об уничтожении архивных дел особого отделения Старобельского лагеря НКВД…*, s. 57.

50 А. Чайковский, *Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.)*, Киев 2002, s. 368.

51 WPA MSW, f. 45, op. 1, spr. 54, ark. 42–43; również takie same dane liczbowe spotykamy w pracy polskiej badaczki B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD…*, s. 69, która powołuje się na materiały RGWA (Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojennyj Archiw, Moskwa).

52 О. Потильчак, *Табори для інтернованих поляків в Українській РСР у 1939–1941…*, s. 137.

53 С. Осипов, *Осень 1939 года: к вопросу о польских военнопленных*, „Военно-исторический журнал" 1990, № 3, s. 4.

o „nastrojach" i „tendencjach zachowań" jeńców. W rezultacie eksploatacja pracy polskich jeńców wojennych na terytorium USRR stanowiła część szerszej strategii władz radzieckich – połączenia ekonomicznego wykorzystania z kontrolą polityczną. Celem było nie tylko zapewnienie przemysłowi radzieckiemu taniej siły roboczej, lecz także stopniowe zniszczenie narodowej i społecznej tożsamości jeńców przez reżim podporządkowania, wyczerpania i depersonalizacji.

Faza likwidacyjna i rok 1941 – ewakuacja kontyngentów

Wiosna 1940 r. stanowiła kulminacyjny etap rozwoju systemu obozów dla polskich jeńców wojennych. Po kilku miesiącach ankietowania, filtracji i przesłuchań kierownictwo radzieckie podjęło decyzję o fizycznej likwidacji polskiej elity oficerskiej. Dnia 5 marca 1940 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) pod przewodnictwem Józefa Stalina zatwierdziło decyzję „O rozpatrzeniu spraw polskich jeńców wojennych i osób przetrzymywanych w więzieniach zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi". Dokument przewidywał przekazanie pod obrady „specjalnej trójki" NKWD spraw 25 700 osób[54] – oficerów, urzędników, policjantów, żandarmów, duchownych i innych „wrogów władzy radzieckiej".

Decyzja ta stała się bezpośrednią podstawą do realizacji operacji, znanej później jako zbrodnia katyńska. Obejmowała ona trzy główne obozy oficerskie – Kozielsk, Starobielsk i Ostaszków – oraz wiele innych miejsc przetrzymywania, w tym również obozy na terytorium USRR, które pełniły pomocniczą rolę w przygotowaniu i logistyce transportu. W celu wykonania operacji powołano specjalne komisje NKWD, które sporządzały imienne listy, weryfikowały teczki osobowe i formowały kwestię transportu.

Wewnętrzne instrukcje NKWD określały szczegółowo: nie informować jeńców o celu wyjazdu, konfiskować rzeczy osobiste, korespondencję i pieniądze, sporządzać dokładne „akty przekazania" pomiędzy obozami i zarządami NKWD. Zgodnie z dokumentami, ze Starobielska od 5 do 22 kwietnia 1940 r. wysłano 1717 osób, z Kozielska – ok. 4400, z Ostaszkowa – ponad 6200. W raporcie komisarza UPWI NKWD ZSRR Siemiona Niechoroszewa skierowanym do zastępcy ludowego komisarza spraw wewnętrznych Wsiewołoda Mierkułowa, datowanym na 22 kwietnia 1940 r., informowano, że tylko w okresie od 5 do 22 kwietnia 1940 r. ze Starobielska wywieziono 1717 polskich oficerów i generałów – miejsce ich przeznaczenia nie zostało w dokumencie wskazane[55].

54 *Decyzja Biura Politycznego WKP(b) o wymordowaniu obywateli polskich, w większości oficerów wziętych do niewoli we wrześniu 1939 r. Katyn – Bibliografia i Mediateka*, https://katyn.ipn.gov.pl/kat/bibliografia-i-mediatek/3643,Decyzja-Biura-Politycznego-WKPb-o-wymordowaniu-obywateli-polskich-w-wiekszosci-o.html [dostęp: 5 II 2026 r.].

55 *Политдонесение комиссара Управления НКВД СССР по делам военнопленных заместителю Народного комиссара внутренних дел СССР,* „Военно-исторический журнал" 1990, № 6, s. 54.

Transport z obozów na Ukrainie kierowano do Charkowa, gdzie w piwnicach więzienia wewnętrznego obwodowego zarządu NKWD dokonywano egzekucji, a ciała grzebano w lesie w Piatichatkach. Z materiałów śledczych wynika, że egzekucje przeprowadzały operacyjne grupy NKWD z udziałem funkcjonariuszy zarządów obwodowych pod ogólnym nadzorem Moskwy. Szczątki jeńców zostały odkryte w wyniku badań archeologicznych i ekshumacji w latach 1991–1996 na terenie dzisiejszego parku Komsomolskiego w Charkowie[56].

Likwidacja obozów na Ukrainie

Równolegle z operacją egzekucyjną prowadzono niszczenie dokumentacji administracyjnej i ewidencyjnej obozów. Wiosną 1940 r. w Starobielsku, Putywlu i Kozielszczyźnie spalono część teczek osobowych, dzienników konwojowych, kartotek i korespondencji wewnętrznej. Oficjalnie działania te tłumaczono „reorganizacją obozów", w rzeczywistości jednak miały one zatrzeć ślady zbrodni. W aktach urzędowych odnotowano: „zniszczono 4375 teczek osobowych i 27 000 kart ewidencyjnych, niepotrzebnych do dalszej pracy"[57].

W samym Starobielsku pozostało nie więcej niż kilkaset osób – głównie był to personel techniczny, medyczny i niżsi stopniem oficerowie, których planowano wykorzystać do prac fizycznych. Pozostałe pomieszczenia po kwietniu 1940 r. przeznaczono na potrzeby więźniów radzieckich lub jeńców innych kategorii. Podobny los spotkał obóz w Putywlu, który po likwidacji polskiego kontyngentu ponownie przekształcono w punkt tranzytowy dla aresztantów radzieckich.

Po zakończeniu operacji rozstrzeliwań, terytorium USRR zachowało rolę węzła logistycznego, przez który NKWD prowadziło redystrybucję jeńców i brygad roboczych. Obozy stopniowo traciły status „obozów dla jeńców wojennych" i przekształcały się w zwykłe punkty pracy poprawczej. To właśnie tutaj, w połowie 1940 r., zachowała się część dokumentacji, która później stała się jednym z kluczowych źródeł dla rekonstrukcji mechanizmu katyńskiego.

Rok 1941 – nowe warunki i ewakuacja obozów

Po zakończeniu fazy likwidacyjnej system obozów dla polskich jeńców wojennych formalnie istniał jeszcze do lata 1941 r. Główną uwagę skupiano wówczas na wykorzystaniu pracy tych kontyngentów, które nie zostały zlikwidowane ani przekazane do GUŁagu USRR. Według raportów NKWD ZSRR, na początku 1941 r. w zakładach przemysłowych i na budowach w USRR pracowało ponad 9000 byłych polskich jeńców wojennych – głównie szeregowych i podoficerów – posiadających oficjalny status „specjalnego kontyngentu"[58].

56 В. Снегірьов, *Відгомін Катинської трагедії: Старобельський табір…*, s. 50.

57 *Акт об уничтожении архивных дел особого отделения Старобельского лагеря НКВД…*, s. 53.

58 Obliczenia na podstawie: WPA MSW, f. 45, op. 1, spr. 218, przyp. 48, k. 1, przyp. 49, k. 1.

W okresie od marca do maja 1941 r. w obozach na Ukrainie przeprowadzano ostatnie reorganizacje: część obiektów (m.in. w Putywlu i Kozielszczyźnie) oficjalnie przekazano do systemu GUŁag. Komendanci obozów otrzymali instrukcje dotyczące ewakuacji na wypadek zagrożenia wojennego. Po ataku Niemiec na ZSRR 22 czerwca 1941 r. przystąpiono do realizacji tych planów.

Już 24 czerwca 1941 r. z obozu lwowskiego wyekspediowano ok. 14 135 jeńców, głównie z brygad roboczych, do Starobielska, skąd planowano ich dalsze przemieszczanie w głąb Związku Radzieckiego. Ewakuacja przebiegała w warunkach chaosu, braku transportu i nieustannych nalotów lotniczych. Część kolumn została przechwycona przez wojska niemieckie, inni zginęli podczas bombardowań lub zostali rozstrzelani przez konwoje NKWD podczas prób ucieczki. W raportach NKWD odnotowano stratę 1834 osób, co oficjalnie określono jako „nieprzybycie na miejsce przeznaczenia"[59].

Jednocześnie w obozach i punktach przesyłowych na wschodzie USRR (Charków, Połtawa, Putywl) odbywało się paniczne niszczenie archiwów, spalanie list i dzienników, ewakuacja personelu pomocniczego. Część pozostałych polskich jeńców NKWD wcieliło do radzieckich kolonii pracy lub zmobilizowało do jednostek pomocniczych Armii Czerwonej. Jedynie nielicznym polskim jeńcom, którzy przeżyli te wydarzenia, udało się później dołączyć do formowanych w latach 1941–1942 przez gen. Władysława Andersa Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR.

Wnioski

Analiza wskazuje, że obozy na terytorium USRR odegrały kluczową rolę w logistycznym i organizacyjnym przygotowaniu operacji katyńskiej. Były one również miejscem eksperymentu społecznego – próbą przekształcenia i zniszczenia tożsamości narodowej przez pracę, izolację i indoktrynację. Ukraińska perspektywa, oparta na oryginalnych źródłach archiwalnych, pozwala uzupełnić polską i rosyjską historiografię o nowe fakty, dokumenty i interpretacje, które potwierdzają transnarodowy charakter represji ZSRR wobec obywateli II Rzeczypospolitej. Pozwala głębiej zrozumieć strukturę i logikę totalitaryzmu radzieckiego. Uzupełnia również ogólny obraz zbrodni katyńskiej, poszerzając go poza czysto polski wymiar i ukazując jako wspólną historię regionów, które stały się ofiarami polityki przemocy Związku Radzieckiego.

Badanie wykazało, że system obozów NKWD ZSRR dla polskich jeńców wojennych na terytorium USRR w latach 1939–1941 stanowił integralną część ogólnoradzieckiego mechanizmu represji, wymierzonych w likwidację polskiej państwowości oraz intelektualnej elity narodu. Od samego początku jego charakter

59 О. Потильчак, *Польські громадяни в радянських таборах для військовополонених (1939–1941)*. W: *Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин*, Київ–Краків 2002, s. 97.

nie był militarny, lecz polityczny. Podporządkowanie obozów Zarządowi do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD ZSRR oznaczało włączenie polskich jeńców do systemu bezpieczeństwa państwowego, a nie do struktur prawa wojennego czy humanitarnego.

Segment ukraiński odegrał centralną rolę w logistyce, selekcji i przygotowaniu do zniszczenia polskiego korpusu oficerskiego. To właśnie tutaj powstała sieć punktów przyjęć i trzech głównych obozów – starobielskiego, putywelskiego i kozielszczyńskiego – pełniących funkcje filtracji, izolacji i wykorzystania do pracy. Ich działalność odzwierciedlała radziecki model „inżynierii społecznej", łączący elementy biurokratycznej kontroli i przemocy.

The state of research on Polish prisoners of war in the Wehrmacht captivity (1939–1945) (Summary)

Keywords: state of research, captivity, Polish POWs, World War II, bibliography

The article undertakes to review and critically analyse the state of research into the fates of Polish prisoners of war in the Wehrmacht captivity in the years 1939–1945. This problem area has remained on the margin of interest of historiography for a long time. The first decades after the War were dominated by accounts and memoirs of former POWs, whereas the development of scientific research followed gradually and unevenly, to a great extent being dependent on political conditionings and accessibility of resources.

The author discusses the main directions of the research, paying attention to their evolution from fact-collecting frameworks to problem analyses. The most significant syntheses, monographs on camps, and secondary sources relating to selected groups of POWs, such as officers or participants of the Warsaw Uprising, are presented. The analysis leads to the conclusion that despite a clear rise in the number of publications, the studies on Polish prisoners of war in German captivity have remained scattered and devoid of a modern analysis. There are also perceptible thematic disproportions – selected aspects of the functioning of camps, as well as the lives of officers, have been relatively well explored, while the experience of other groups of POWs and social dimensions of the captivity have still remained poorly examined. The formulated research postulates point to the need for integration of the output to date as well as further deepening of the research.